

6. Рогова П. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського: п'ять років діяльності. Здобутки і перспективи // Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського: п'ять років діяльності (2000–2004): Наук.-допом. бібліогр. покажч. – К., 2005. – С. 3–13.

7. Рогова П. Стратегія розвитку освітянської бібліотечної мережі України / Павла Рогова // Бібл. вісн. – 2004. – № 1. – С. 14–20.

8. Рогова П. Шляхи становлення ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського як всеукраїнського науково-інформаційного центру освітянської галузі України // Історія освітянських бібліотек України: Наук. зб. / АПН України. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2006. – С. 8–21.

9. Сизов Б. Н. Создание предметно-ориентированных электронных баз данных как одна из актуальных задач развития справочно-информационного обеспечения образования / Б. Н. Сизов, Г. С. Макарова // Науч. и техн. б-ки. – 2007. – № 2. – С. 78–83.

10. Справочник библиографа / Науч. ред: А. Н. Ванеев, В. А. Минкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Профессия, 2003. – 559 с. – (Сер. „Библиотека”).

Аннотація

В исследовании дано характеристику (охарактеризовано) деятельность Государственной научно-педагогической библиотеки Украины им. В.А. Сухомлинского по формированию и развитию библиографических ресурсов психолого-педагогического направления (содержание) и особенности сознания библиографической продукции работниками (сотрудниками) библиотеки.

Ключевые слова: научно-педагогическая библиотека, библиографические ресурсы, продукция, указатели, технологии.

УДК 02(477.4) «18» – 1920

О.Б. Комарніцький
м. Кам'янець-Подільський

БІБЛІОТЕКИ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. – 1920 Р.

У статті йдеться про діяльність бібліотек містечок Правобережної України наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. та в добу Української революції 1917-1920 рр.

Ключові слова: бібліотека, містечко, губернія, «Просвіта», читальня, євреї.

Розбудова незалежної Української держави об'єктивно викликала великий інтерес громадськості до історичного минулого нашої країни, її надбань у царині культури, у тому числі вітчизняного бібліотекознавства. Мабуть жодний його напрям не набув в останні роки такого повсюдного поширення як вивчення історії бібліотечної справи в Україні загалом та історії окремих книгозбірень зокрема. Даною проблемою займалися О.Завальнюк [7], В.Лозовий [13], В.Малий [14], С.Карван і Н.Синиця [8], О.Малюта [15] та ін. Декілька статей було опубліковано автором даного дослідження [7; 11; 14].

Метою нашої публікації є вивчення діяльності бібліотек містечок Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та в добу Української революції 1917-1920 рр.

Статистичний довідник «Весь Юго-Западный край» повідомляє, що у 1913 р. у містечках Волинської губернії діяли 28 бібліотек (у Почаєві – 6, у Коростені – 3, Колках, Баранівці, Полонному – по 2, Чуднові, Устилузі, Олиці, Славуті, Турійську, Радзивилові, Корці, Любарі, Острополі, Базарі, Лугинах, Словечну, Красилові – по 1) [1, с.712, 728, 744, 754,769, 781-782, 785, 799, 813, 816, 818, 820, 822, 831, 833, 835, 836, 837, 838, 885]. Натомість у «Памятной книжке Волынской губернии на 1915 г.» йдеться про 25 містечкових бібліотек. Наступна таблиця показує розподіл бібліотек по містам, містечкам і селам Волинської губернії [20, с.222-223].

Таблиця № 1

**Інформація про розподіл бібліотек по містам,
містечкам і селам Волинської губернії (1915 р.)**

№ п/п	Повіти	Загальна кількість бібліотек		
		у містах	у містечках	у селах
1.	Житомирський	9	4	-
2.	Новоград-Волинський	2	5	1
3.	Ровенський	5	-	-
4.	Острожський	2	-	-
5.	Здолбунівський	2	-	-
6.	Володимир-Волинський	3	1	-
7.	Кременецький	4	9	-
8.	Луцький	6	1	-
9.	Овручський	4	1	-
10.	Старокостянтинівський	3	2	2
11.	Ковельський	2	-	-
12.	Дубенський	4	1	3
13.	Ізяславський	1	1	1
	Загалом по губернії	47	25	7

Конкретну інформацію про діяльність бібліотеки у Славуті подають у своєму дослідженні краєзнавці С. та А.Ковальчуки [9, с.44].

У містечках Подільської губернії у 1908 р. діяло 13 бібліотек, а у 1912 р. – 16. У містах – відповідно 27 і 28, у селах – 6 і 9 [7, с.6].

На жаль, подібна статистична інформація по бібліотеках містечок Київської губернії відсутня. Цікаві дані про діяльність громадської бібліотеки у містечку Ржищів вміщена на сторінках праць краєзнавця В.Умрихіна [26, с.32]; [27, с.14].

Існувала низка приватних книгозбірень, власниками яких були переважно євреї. Відомо, що містечка, як і міста, були місцем найбільшої концентрації єврейського населення. За нашими підрахунками, у містечках Київської губернії євреї становили 36%, Подільської – 43,7%, Волинської – 47,9% [10, с.40].

Одним із напрямків економічної діяльності євреїв була бібліотечна справа. Відкриття платної бібліотеки могло б стати «світлим промінчиком» в нужденному житті пересічного єврея. Так, городоцька міщанка К.Ірліх-Стемпковська, благаючи Подільського губернатора про відкриття читальні, в листі на його адресу писала: «Дуже важко живеться... я вдова з двома дітьми. Дозвольте відкрити читальню при існуючій вже бібліотеці. Відкриття читальні дасть декілька рублів в місяць, що буде великою підтримкою» [6,

спр. 7978, арк. 73]. В такому ж дусі фіксуємо звернення жителя Томашполя, відставного писаря-українця Й.Юрковецького, для якого «бібліотека... буде джерелом харчування для... сім'ї» [6, спр. 8264, арк. 145]. Не менш переконливими були й інші аргументації про відкриття містечкових бібліотек. Зокрема, дунаєвецький купець Ш. Кантор у посланні губернатору звертає увагу на те, що «в Дунаївцях декілька тисяч населення, але до цих пір немає бібліотеки, якої потребує все населення, особливо бідне, матеріальний стан якого не дозволяє купляти книг». Привертає увагу і стурбованість євреїв Голованевська – «за недостатньої кількості літератури похитнулася релігійність наших дітей» [6, спр. 7962, арк. 82, 121].

Найбільш повно прагнення містечкового населення виразили 13 жванецьких міщан-євреїв: «Населення містечка відстає в культурному відношенні від інших місцевостей. Не маючи можливості піднятися до рівня загальнонародської вихованості через читання корисних книг, ... підростаюче покоління витрачає сили на діяння, що приносять одні збитки...» [6, спр. 7101, арк. 1]. Підтверджуючи серйозність намірів відкрити Жванецьку громадську публічну бібліотеку, відповідальність за яку взяв на себе М.Геніс, міщани містечка в березні 1900 р. направили губернатору 2 примірники Статуту такого змісту:

«1. Бібліотека і читальня складається з книг, журналів і газет, дозволених цензурою російською, єврейською і іноземними мовами.

2 Мета... надати можливість якнайкраще провести вільний час.

3 Бюджет складають:

- 300 руб. одразу пожертвуваних членами-засновниками;
- пожертвування грошима і книгами приватними особами і установами;
- плата за користування бібліотекою і читальною;
- прибуток з вечорів, концертів, публічних лекцій.

4. Керівництво... здійснюватиме розпорядчий комітет з 7 осіб, які будуть обиратися загальними зборами членів-засновників з їх середовища.

5. Комітет обирає... голову і касира. Голова скликає комітет за необхідністю, але не менше 1 разу в місяць.

6. Обов'язки комітету: вибори бібліотекаря, завідування справами бібліотеки, щомісячна ревізія сум з прибутково-видаткової книги, щорічні ревізії, пошук коштів..., закупка книг і журналів, виписка періодичних видань відповідно до вимог і заяв читачів, складання щорічних звітів.

7. Читання... щоденно з 9⁰⁰ до 14⁰⁰ і від 18⁰⁰ до 21⁰⁰, а в святкові (християнські і єврейські) дні від 9⁰⁰ до 12⁰⁰, 15⁰⁰ до 22⁰⁰.

9. Плата за користування читальною визначається комітетом не більше 5 коп. в місяць, а за отримання однієї книги додому – не більше 15 коп.

11. За кожну отриману додому книгу вноситься застава в 1 руб., а у випадку великої вартості книги збільшується до розміру її вартості.

12. Обов'язки бібліотекаря, правила відносно зберігання і видачі книг, журналів, газет, користування ними і вся внутрішня організація бібліотеки і читальні визначаються інструкцією, яка складається комітетом і затверджується загальними зборами членів, причому членами можуть бути всі особи, які внесли не менше 3 руб.». [6, спр. 7101, арк. 2,6].

Однак, в переважній більшості такі заяви наштовхувалися на протидію повітових справників, а вже потім Подільського губернатора, якому з 1899 р. належало дискреційне право на відкриття бібліотек [6, спр. 7068, арк. 1]. Цікаво, що особи, які брали на себе відповідальність за дотримання порядку в бібліотеці, переважно характеризувалися начальником Подільського губерньського жандармського управління як «політично благонадійні».

Проте, ще раз наголосимо, що справники завжди знаходили причини, через які відкриття бібліотек було небажаним. Так, Кам'янецький повітовий справник відносно бібліотеки в Жванці рапортував губернатору: «... в містечку немає міського громадського управління, до відання якого можна було б віднести публічну бібліотеку, поліцейський нагляд обмежений

поліцейським наглядачем,... містечко населене виключно євреями, за 2 версти до австрійського кордону, при відсутності в цій місцевості інтелігентних російських осіб, здатних керувати цим закладом. Тому при недостатності поліцейського нагляду бібліотека стане виключно єврейською, провідником заборонених закордонних видань» [6, спр. 7107, арк. 18 зв.]. Ушицький повітовий справник 23 січня 1904р. наголошував, що «догляд затруднюється незнанням поліцією єврейської мови» [6, спр. 7247, арк. 3], що може сприяти, як зазначав Ольгопольський повітовий справник 20 квітня 1913р. щодо Чечельницької бібліотеки «поширенню нелегальної літератури» [6, спр. 8264, арк. 43].

Губернатор «люб'язно» погоджувався з висновками своїх підлеглих. Архівні дані свідчать про відмову відкрити бібліотеку у 1890 р. тульчинському дворянину І.Рогаль-Левицькому, писареві А.Гольдбергу із Богополя [6, спр. 6366, арк. 10, 56-69], у 1910 р. – І.Мошензону (Кам'янка), Городоцькому вільному пожежному товариству, Б.Герману (Теплик), Н.Шапіро (Криве Озеро) [6, спр. 7978, арк. 22, 49-50, 98-100, 127-129], у 1911 р. – М.Богомольному (Бершадь), М.Райзу (Чорний Острів), Т.Шпуну (Шаргород), Д.Гондельману (Хоцевата), Ш.Кантору, М.Ройзену (Дунаївці), євреям Пикова та Голованевська [6, спр. 7962, арк. 147, 172-174, 40-42, 81, 82, 118, 115, 122], у 1913 р. – міщанам Браїлова, Л.Шнайдеру (Шпиків), Й. Юрковському (Томашпіль), Б.Спектру (Теплик), Л.Попеллохеру (Чечельник) [6, спр. 8264, арк. 3-4, 140-142, 147, 108] та ін.

Цікаво, що коли в одного з євреїв-власників виникло бажання перепродати бібліотеку в інші руки, виникли проблеми. Так, С.Кантор із Миколаєва так і не зміг у 1910 р. переоформити її спочатку на Б.Ракова, а після відмови у цьому губернатора – на І. Крейніса [6, спр. 7978, арк. 7-9, 31-33, 96].

Були випадки, коли бібліотеки існували напівлегально, без офіційного на те дозволу губернських властей. Так, Бершадська сіоністська громадська бібліотека офіційно визнаною була лише у 1913 р., хоча працювала з 1906 р.,

а Тульчинська – лише у 1911 р. [25, с. 132, 327].

Зважаючи на такі обставини, містечкові євреї відкривали нелегальні бібліотеки. Так, в одній з кімнат шпиківського писаря Ашерса існував такий заклад («В Шпикові добрий пристав – він і його поліцейські отримують щомісячну платню за мовчання») [25, с. 460]. У грудні 1912 р. на ім'я губернатора надійшов донос від жителя Пісчанки Р.Мейклера про те, що міщанин цього ж містечка відкрив в своєму будинку нелегальну бібліотеку єврейських книг, які «поширюються серед єврейського населення в великій кількості». Він ніби «займається навчанням дітей, а насправді багатіє від внесків абонентів». Підпільну бібліотеку в цьому будинку дійсно було знайдено, проте в кінці кінців справу, яку було передано до суду, припинено [6, спр. 8264, арк. 35-39]. В Ярмолинцях існувала бібліотека єврея М.Смотрича, який без дозволу губернатора передав її для завідування Ю.Гарбергу, в одній із кімнат будинку якого знаходилася дозволена бібліотека, в іншій – нелегальна [6, спр. 7962, арк. 183].

Архівний матеріал свідчить, що пік відкриття платних містечкових бібліотек припадає на початок ХХ ст. Про книгозбірні містечок Подільської губернії другої половини ХІХ ст. ми маємо епізодичні дані. Так, Брацлавський повітовий справник свідчив, що на 1884 р. бібліотеки були при Немирівській гімназії, військова бібліотека і читальня у Тульчині [6, спр. 6083, арк. 100 зв.]. Під 1885 р. спостерігається прагнення управління Київського телеграфного округу МВС відкрити службову бібліотеку при Тульчинській телеграфній станції. Губернські власті не заперечували, проте доля цього проекту не відома [6, спр. 6084, арк. 88-91].

Як би там не було, на 1908 р. містечкові бібліотеки функціонували у Проскурівському повіті (Ярмолинці) [6, спр. 7748, арк. 13зв.], Летичівському (Деражня; Меджибіж) [25,с.83], Літинському (Новокостянтинів), Вінницькому (Браїлів), Балтському (Криве Озеро, Богополь), Брацлавському повітах (Тульчин) [6, спр. 7748, арк. 22зв., 23, 27зв., 30зв., 46зв., 47, 50зв.]. Крім цього, в Немирові при віддленні Санкт-Петербурзького єврейського

літературного товариства (прим. авт. – такі відділення були і в Сатанові та Жванці), теж працювала бібліотека [19, с. 11-12]. У 1912 р. відкрилися нові книгозбірні у Проскурівському повіті (Миколаїв, Чорний Острів); Летичівському (Зіньків); Вінницькому (Гнівань, Кам'янка); Кам'янецькому повітах (Городок) [6, спр. 8176, арк. 68зв., 70, 73зв., 64]. Всього – 14 (у т.ч. бібліотека «Просвіти» у Печарі). У 1913 р. з'являється російсько-єврейська бібліотека в Дунаївцях [6, спр. 8303, арк. 18зв.].

Окремо зупинимося на бібліотеках-читальнях Подільського товариства «Просвіта». Після піврічної тяганини було дозволено розпочати свою діяльність бібліотеці у Жванці. 27 березня 1907 р. лікарем К.Степурою від імені Подільського товариства «Просвіта» тут було засновано бібліотеку-читальню. Коли приїхав на канікули син К.Степури – студент Григорій, згодом відомий український діяч, то він збирав у бібліотеці місцеву молодь і проводив з нею відповідну проукраїнську роботу. В червні 1907р. бібліотеку, за доносом закрили [13, с. 10].

Досить успішно працювала бібліотека-читальня в Печарі Брацлавського повіту, діяльність якої пов'язана, перш за все, з діяльністю місцевої вчительки А.Кондратченко та священника І.Кульматицького [15, с. 329]. Просвітянська книгозбірня стала справжнім осередком культурного життя в містечку. Про популярність бібліотеки і той великий вплив, який вона мала на селян, писав відомий наддніпрянський кооператор М.Гехтер: «... Людність так звиклась, зжилась з читальнею, що вважає її необхідною своєю потребою...Це явище дуже характерне для того, як швидко селяни живаються з тим, чого вони прагнуть. Люди з охотою читають книжки... Навіть старшина, який раніше не терпів українську мову, тепер часто прохає дати йому ту чи іншу книжку». Бібліотечний фонд печарської бібліотеки нараховував 204 книги, а основними читачами були майже 60 школярів і молодих селян [13, с. 15, 17].

Інформація про роботу бібліотек містечок Правобережної України в добу Української революції 1917-1920 рр. епізодична. Насамперед, вона

пов'язана з діяльністю «Просвіт». Так, у містечку Кам'янка що на Київщині з ініціативи солдата М.Салабася відбулася вистава, виручка з якої пішла на потреби «Просвіта», яка планувала відкрити бібліотеку-читальню [4; 4 червня]. Читальні та бібліотеки просвітяни також відкрили у київських містечках Погребище [4; 23 квітня], Івангороді [17; 3 червня], Покотиліві [4; 4 червня], у волинських – Чуднові [16; 8 (21) вересня], Коростені [17; 9 червня]. У Зозові заклала читальню місцева селянська спілка [17; 28 жовтня]. Газета «Нова Рада» повідомляла, що брусилівські просвітяни поставили виставу «Мати-наймичка», а всю виручку від неї (400 крб.) передали на поповнення книгозбірні. Виписали ще 6 газет [17; 16 червня]. Білопільська «Просвіта» передплатила для своєї читальні газети «Народня Воля», «Нова Рада», «Киевская мысль» журнали «Літературно-науковий вістник», «Селянські хазяї» [23; 15 листопада].

У добу гетьманату П.Скоропадського «Просвіти» продовжували відкривати читальні. Зокрема, це мало місце у Фастові [18; 21 вересня (4 жовтня)] та Жванці. Жванецькі просвітяни надіслали прохання до редакцій видавництв надати по одному примірнику своїх видань [18; 11 (24) жовтня]. У Стеблеві місцевий кооператив «Дніпро-Роська спілка» допоміг місцевій бібліотеці коштами у розмірі 25 тис. крб бібліотеці [28, с.149]. Разом з тим, у цей період мали місце і зловживання зі сторони місцевої влади, так і окупаційної влади. У м-ку Хабно місцева міліція спільно з німцями закрили «Просвіту», а книги її бібліотеки визнали «політичними» і конфіскували [3; 28 травня]. Книжкові фонди Іванківської «Просвіти» окупанти змусили перенести у місцеву школу [2; 17 (30) травня]. У Славуті в ході погрому палацу князя Сангушка було знищено багатющу бібліотеку, де зберігалися понад 1000 рукописних праць польських письменників, оригінали низки статутів Речі Посполитої та окремих староств і воеводств. Бібліотеку оцінювали у 30 млн крб [2; 3 (16) червня].

У період Директорії УНР склалися кращі умови для відкриття нових читалень і бібліотек. Зокрема, такі заклади були відкриті просвітянами у

волинських містечках Кульчини [5; 12 листопада] і Левків [22; 3 (16) вересня]. Культурно-просвітницьке товариство «До світла» у Смотричі на виручені кошти від постановки вистав «Зоря нового життя» Кащенко і «Нахмарило» Грінченка передало на потреби бібліотеки. Газета «Слово» повідомляла, що «бібліотека-читальня охоче відвідується... Література соціального змісту... Характерна ознака втоми після пережитих подій» [24; 5 листопада].

Таким чином, варто констатувати, що така кількість містечкових «скарбничок людського знання, думки й почуття», була звичайно ж недостатньою для жителів, які проживали в містечках Правобережної України. Разом з тим, просвітянські бібліотеки, незважаючи на їх обмежену кількість, стали втіленням морально-етичних і патріотичних почувань пересічного українця, виховували громадянство на засадах людської та національної гідності.

Список використаних джерел:

1. Весь Юго-Западный край на 1913 год. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях /Сост. под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского и под. ред. А.П.Ярошевича. Изд. 1-е. – К., 1913.
2. Відродження. Щоденна безпартійна демократична газета. – Київ. – 1918.
3. Вісти Краєвої преси: Департамент преси при Державнім Секретарстві. – Київ. – 1918.
4. Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. – 1917.
5. Волинська Рада. Демократичний часопис. – Старокостянтинів. – 1919.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф.228. – Оп.1.
7. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. //Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.2.

8. Карван С., Синиця Н. Бібліотеки Хмельниччини: віхи становлення //Хмельниччина і роки становлення та поступу (1937-1997 рр.): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1997.
9. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Вид-во «Київська правда», 2003.
10. Комарніцький О.Б. Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917-1920 рр. Дис. канд. іст. наук... 07.00.01/ Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2006.
11. Комарніцький О.Б. Містечкові бібліотеки Подільської губернії перед Українською революцією 1917-1920 рр. //Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М.Островського, 21 вересня 2001 р. /Управління культури Хмельницької обласної державної адміністрації, Хмельницька державна обласна універсальна наукова бібліотека. – Хмельницький, 2001.
12. Левицький О. Галицька армія на Вільній Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919 р.). – Відень, 1921.
13. Лозовий В.С. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. //Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996.
14. Малий В.В., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866-1890 рр.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.4.
15. Малюта О. Шляхи, політи кров'ю. Про діяльність осередків Подільського товариства «Просвіта» в першій половині ХХ ст.

- //Просвіта: історія та сучасність (1868-1998): Збірник документів і матеріалів. – К.: Просвіта, Веселка, 1998.
16. Народня воля. Щоденна народна газета. – Київ. – 1917.
  17. Нова Рада. – Київ. – 1917.
  18. Нова Рада. – Київ. – 1918.
  19. Отчет о деятельности Еврейского литературного общества со времени его основания 12 октября 1908 г. до января 1910 г.– Санкт-Петербург, 1910.
  20. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир, 1915.
  21. Приходько В. Під сонцем Поділля. – Львів, 1931.
  22. Рада. – Київ. – 1919.
  23. Селянська думка. – Бердичів. – 1917.
  24. Слово. Щоденна громадська, політична і літературна газета. – Київ. – 1920.
  25. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель /Сост. В.Лукин. – Санкт-Петербург: изд-во А.Гершта, 2000. – Вып.2.
  26. Умрихін В.В. Історія Ржищівщини. Від найдавніших часів до наших днів. – Ржищів, 1996.
  27. Умрихін В. Ржищів – 850 років. Краєзнавчий збірник. Ржищів, 2001.
  28. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 рр. (історичний аспект). Дис. канд. іст. наук... 07.00.01 /Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 1999.

Аннотація

В статье рассматривается функционирование библиотек местечек Правобережной Украины в конце XIX – в начале XX вв. и в период Украинской революции 1917-1920 гг.

Ключевые слова: библиотека, местечко, губерния, «Просвіта», читальня, євреї.

УДК 027.2(477)''1917''

В.С. Лозовий